

УДК 811.161.2'0+811.161.1'0

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У ПРАЦЯХ Б.О. ЛАРІНА

Рябініна І.М., Усова А.В.

Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»

Б.О. Ларін зробив вагомий внесок у розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов. Як й інші компаративісти початку ХХ ст., Ларін використовував різноманітні джерела. Було розпочато розробку прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток і сучасних говорів. Ларіну належить заслуга формулювання комплексу методичних правил, згідно з якими здійснюється критичний аналіз мови писемних пам'яток. У працях Ларіна було здійснено диференційований підхід до жанрів пам'яток.

Ключові слова: джерела вивчення історії східнослов'янських мов, давні писемні пам'ятки, сучасні говори.

Борис Александрович Ларін (1893–1964) – видатний лінгвіст, член-кореспондент АН УРСР (1945), академік АН Литовської РСР (1949), заслужений діяч науки РСФСР (1957), автор праць з історії російської мови, соціолінгвістики, санскриту, литовської мови, перекладач. Займався давньоруською лексикографією, укладанням словникових картотек. Б.О. Ларін – автор праць в галузі української діалектології, один з організаторів «Атласу української мови» [1, с. 284; 3, с. 286].

Постановка проблеми. Філологічна діяльність Ларіна була досить плідною: список наукових праць ученого становить 152 найменування. Публікації Б.О. Ларіна поклали початок оригінальним виданням джерел, що містять записки живої розмовної мови іноземцями в XVI–XVII ст. Учений першим у східнослов'янській лінгвістиці дав усебічну оцінку подібних пам'яток та ввів їх до кола джерел з історичних дисциплін: лексикології, лексикографії, діалектології.

Вагомим є внесок Ларіна в розробку проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов.

Аналіз останніх досліджень. Однак це питання в лінгвістичній історіографії залишається недостатньо вивченим. Стисло про джерела вивчення історії мови в українській і російській компаративістиці писав В.А. Глуценко [2, с. 37–39]. Низку тез В.А. Глуценка було розвинуто у статті й монографії І.М. Рябініної [12, с. 24–46]. Тут ідеться й про відповідні погляди О.О. Шахматова. Про погляди Ларіна на «сумнівні» джерела з історії мови пише Л.Ю. Астахіна [1, с. 284]. Проте спеціальних праць, присвячених внеску Б.О. Ларіна в розробку проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонується стаття заповнить цю прогалину.

Метою нашої статті є розкриття поглядів Б.О. Ларіна на джерела вивчення історії східнослов'янських мов у контексті української й російської компаративістики ХХ ст., виявлення методів роботи з давніми пам'ятками, установлення внеску Ларіна в дослідження зазначеної проблеми.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов попередників Б.О. Ларіна в дослідженні окресленої проблеми, виявити, що найбільш цінне було успадковано Ларіном; 2) установити внесок Ларіна в дослідження проблеми кола джерел вивчення історії

східнослов'янських мов, у вироблення прийомів опрацювання джерел вивчення історії мови, у методику поєднання різних джерел; 3) виявити, які твердження Ларіна зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що лінгвістичне джерелознавство започаткувалось у 60 рр. ХХ ст. Теоретично воно було осмислене й набуло відбиття й ствердження в термінах своїх категорій і понять саме в цей час у працях проф. С.І. Коткова. Учений запропонував спеціальні терміни й схарактеризував поняття «лінгвістичне джерело» та відмінність його від поняття «пам'ятка писемності», терміни «лінгвістична змістовність джерела», «лінгвістична інформативність джерела», що сприяло роботі з опрацювання джерел [8, с. 34].

Лінгвістичний підхід до рукописів виявив академік О.О. Шахматов, який не тільки вивчив історико-юридичну значимість новгородських і двинських грамот, а й описав їх мову, і для переконливості – опублікувавши їх повністю, намагаючись передати всю специфіку їхнього письма, особливості мови.

Наступним етапом у розвитку лінгвістичного джерелознавства було звернення проф. Б.О. Ларіна до записів російської мови іноземцями, що виконувалися згідно їх рідній транскрипції. Ці праці допомагають відновити не тільки лексичні особливості відображених у тих записах говорів, а й їхні звукові риси.

У 1937 р. Б.О. Ларіном була опублікована «Грамматика Лудольфа» 1696 р., у 1948 р. – «Парижский словарь московитов» 1586 р. Час й історія розвитку лінгвістичної науки показали, що ці публікації, як і виданий Б.О. Ларіном у 1959 р. «Русско-английский словарь Ричарда Джемса», є певними етапами на шляху до розробки теоретичних основ лінгвістичного джерелознавства. Зазначені публікації вченого започаткували видання джерел, що містили записи російської мови іноземцями в XVI–XVII ст.

Б.О. Ларін першим у східнослов'янській лінгвістиці дав усебічну оцінку подібних пам'яток із історичних дисциплін: лексикології, лексикографії та діалектології. Він зауважував, що такого роду книги є першочерговим важливим джерелом з історії мови, культури, побуту – поряд із пам'ятками художньої літератури та історичними документами [9, с. 512].

Працюючи над книгою Г.В. Лудольфа, учений наголошує, що ця праця містить граматику розмовної мови різних верств суспільства, але переважно панівного класу. Другу частину книги складають діалоги на різну побутову тематику, записи, які відбивають релігійні суперечки того часу, що говорять про деяких обрядах тощо. У книзі витримано тематичний план діалогів, реалістичний і точний за мовою, і ці діалоги – пам'ятка виняткова за своїм жанром, що має практичне призначення [там же, с. 511].

Найціннішим для історика-лексикографа є складений Б.О. Ларінін «Указатель русских и церковнославянских слов, встречающихся в книге Лудольфа», опублікований за сучасним алфавітом. Для частотних слів зазначені найбільш важливі місця, а слова, що зустрічаються тільки в цитатах зі священних книг, позначені літерою «ц»; слова подано в початковій формі (а за її відсутності – за формою, що є в тексті); фразеологічні зрощення й термінологічні поєднання наводяться всі без відновлення вихідних форм. Також Б.О. Ларінін у прямих дужках розміщує додатки, роблячи покликання на Давньоруський словник XV–XVI ст.

Працюючи з книгою «Пражский словарь москвитов», Б.О. Ларінін підкреслює важкість попередньої розробки такого джерела, як записи східнослов'янської мови іноземцями. Лінгвіст зауважує, що відхилення від прямого та адекватного відображення російської мови обумовлені нормами французької мови. Відзначаючи правильний слух та передачу діалектних особливостей північноїросійської мови засобами французької орфографії, учений присвячує «недомовкам і помилкам запису» окремий розділ, пояснюючи їх деяким послабленням уваги [там же, с. 55].

У методології історичного дослідження джерелознавство виступає як розділ історичної науки, що займається методами вивчення й використання історичних джерел [10, с. 1]. У процесі свого становлення джерелознавство узагальнює науково-дослідний та археографічний досвід, який накопичувався в процесі роботи з літературно-художніми, історичними, філософськими, правовими творами у філософії, літературознавстві, лінгвістиці, історії права й інших галузях знань. Традиційно джерелознавство пов'язане з дослідницькою діяльністю історика, і тому найчастіше говорять саме про історичне джерелознавство, історичні джерела. Але очевидно, що проблеми, які спеціально розробляє джерелознавство, розглядаються не тільки в історичній науці, а й у більш широкому колі гуманітарних досліджень. Методи джерелознавства є важливими для багатьох галузей гуманітарних знань.

Як відзначає В.В. Іванов, загальноприйнятим є твердження про те, що історія мови зафіксована в давніх писемних пам'ятках і в сучасних діалектах [6, с. 52]. Але чи можлива побудова історії мови на основі даних писемних пам'яток як основному джерелі знань? Ще з часів О.О. Шахматова відоме твердження, що така побудова можлива лише при ретроспективному вивченні сучасних територіальних діалектів і що пам'ятки писемності, в силу традиційності письма, не дають можливості реконструювати історію народнорозмовної мови в тій її різноманітності, яка була характер-

ною для неї в різні історичні епохи й на різних територіях поширення мови [9, с. 183, 191].

Лінгвістичне джерелознавство є невід'ємною частиною історії мови: без урахування лінгвістичної змістовності й лінгвістичної інформативності пи-семного джерела використання його для реконструкції історії мови чи історії певного діалекту може призвести до помилкових висновків. Кожна пам'ятка як джерело лінгвістичних даних визначається трьома параметрами: часом її створення, територією, на якій її було написано чи переписано, й особою переписувача або переписувачів, які її написали чи переписали. Ця характеристика передбачає принциповий зв'язок з тими мовними особливостями, які отримали відбиття в даній пам'ятці, з їх часовим і територіальним приуроченням.

Проводячи лінгвістичний аналіз пам'ятки, створюючи її монографічний опис у лінгвістичному аспекті, історик мови, як відзначала Л.П. Жуковська, стикається з великими труднощами, пов'язаними перш за все з нерозробленістю методики проведення такого аналізу, з неясністю того, як реконструювати фонетико-фонологічну, морфологічну й синтаксичну системи діалекту, відображеного в пам'ятці, у їх цілісності, у сукупності постійних і змінних їх елементів [5, с. 15].

Виходячи з цієї точки зору, важливо брати до уваги не тільки час, місце написання пам'ятки й особу писця, а й її змістовний бік, жанр, приналежність до певного типу писемності. Останнє дає можливість історикові мови передбачати, яку лінгвістичну інформацію він може отримати в результаті аналізу даної пам'ятки. Саме за ступенем лінгвістичної інформативності ділової писемності, як відзначав С.І. Котков, властивий найбільший ступінь такої інформативності, і тому саме на матеріалі ділової писемності доцільно будувати уявлення про історію народнорозмовної мови [6, с. 34]. На велике значення творів ділової писемності для відтворення історії загальнонародної мови вказував, зокрема, й В.М. Русанівський [4, с. 48–50].

Джерелами, які допомагають вирішувати деякі питання історії східнослов'янських мов, можуть слугувати запозичення в східнослов'янські мови з інших мов, а також запозичення зі східнослов'янських в інші, споріднені та неспоріднені мови. У першому випадку запозичення іншомовних слів у найдавнішу добу допомагають відродити історію цілої низки явищ у східнослов'янських мовах. З іншого боку, запозичення зі східнослов'янських мов у інші мови могли відбуватися в ті часи, коли в східнослов'янських мовах ще існували такі явища, які пізніше були втрачені. Вивчення подібних запозичень дає в деяких випадках можливість установити наявність тих або інших явищ в історії східнослов'янських мов, що не завжди вдається зробити, спираючись на факти тільки самих цих мов. Сюди ж відносяться й ті факти, які можна вилучити із записів іноземцями слів східнослов'янських мов, що відбивають ту їх вимову, яку записувач чув із вуст носіїв цих мов [6, с. 24].

У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві велика увага приділяється комплексному підходу до явищ історії східнослов'янських мов. При цьому, як відзначає, зокрема, Г.П. Пів-

торак, у працях з історії мови активно використовуються факти історії, археології, антропології, етнографії, фольклору [11, с. 16–28].

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого ви-вчення текстів компаративістів ХХ ст. Це найбільшою мірою стосується історико-мовного матеріалу.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**: 1) як й інші мовознавці ХХ ст., Ларін використовував різноманітні джерела вивчення історії мови, надаючи пріоритетності свідченням іноземців про східнослов'янські мови (транскрипцію східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов), зауважуючи, що проблеми, які постають перед історичною лексикологією, можуть бути вирішеними при оптимальному підборі джерел; 2) спираючись на дослідження Ларіна, можна стверджувати, що джерельна база східнослов'янської історичної лексикології повинна бути сформована з використанням методів лінгвістичного джерелознавства. Саме воно, узагальнюючи досвід дослідження дерел з історії лексики, дозволить обмежитись певним колом пам'яток, необхідних для створення ґрунтовної праці з лексикології мови; 3) спираючись на дослідження Ларіна, зокрема, необхідно дати оцінку з цих позицій існуючим виданням пам'яток як джерелам, що містять вплив поглядів публікатора, джерелам, у яких міститься значна кількість псевдоґапаксів.

Історична лексикологія ставить перед джерелознавством свої завдання, що змушує джерелознавців-лінгвістів займатися добром необхідних джерел та їхньою обробкою для вирішення історико-лексикологічних завдань. Вирішення проблем історичної лексикології визначає спосіб залучення до наукового обігу нових пам'яток писемності: принципи й засоби подання тексту в друкованому вигляді. Місце й види приміток до текстів, характер коментарів, специфіку та склад довідкового характеру видань.

Якщо лінгвістичне джерелознавство зможе продовжити характеристику пам'яток за їхньою лінгвістичною змістовністю та інформативністю, узагальнити відомий уже досвід роботи з джерелами, фахівці-дослідники отримають надійний інструмент для обробки неопублікованих рукописів, і це буде новим кроком у розвитку вітчизняного лінгвістичного джерелознавства, який спричинить більш системну та впорядковану роботу з писемними надбаннями. Ця робота стане надійним підґрунтям для історико-лінгвістичних досліджень, сприятиме благотворному впливові на східнослов'янську історичну лексикографію.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій Б. Ларіна, присвячених історії східнослов'янських мов.

Список літератури:

1. Астахина Л.Ю. Слово и его источники. Русская историческая лексикология: источниковедческий аспект / С послесловием Ю.Н. Филипповича / Астахина Людмила Юрьевна. – М.: МГУП, 2006. – 368 с.
2. Глуценко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / В.А. Глуценко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. Дзєндзелівський Й.О. Ларін Борис Олександрович // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 268–269.
4. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
5. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М.: Наука, 1976. – 368 с.
6. Иванов В.В. Лингвистическое источниковедение в его отношении к истории русского языка / Иванов В.В. // Филол. науки. – 1992. – № 4. – С. 52–63.
7. Колесов В.В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины ХІХ в. / Колесов В.В. // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины ХІХ века. – Ленинград: Наука, 1984. – С. 163–199.
8. Котков С.И. Источниковедческие исследования и научное издание памятников в области русского языка // Источники по истории русского языка ХІ–ХVІІ вв. – М.: Наука, 1991. – С. 3–14.
9. Ларин Б.А. Три иностранных источника по разговорной речи Московской Руси ХVІ–ХVІІ веков / Отв. ред. д-р филол. наук, проф. А.С. Герд; Рецензенты: В.В. Колесов, Л.Я. Костючук; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – 688 с. – 1000 экз. – ISBN 5-288-01583-Х. (в пер.).
10. Медушевская О.М. Источниковедение: Теория. История. Метод // <http://avorhist.narod.ru/publish/istvet1-1-1.html>, С. 1–41.
11. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) / Відп. ред. В.Г. Скляренко. – К.: Наук. думка, 1988. – 280 с.
12. Рябініна І.М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. / Рябініна І.М. – Слов'янськ: Видавець Маторін Б.І., 2011. – 174 с.
13. Шахматов А.А. Курс истории русского языка (читан в Санкт-Петербургском ун-те в 1908 – 9 уч. г.): Введение. – 2-е [литограф.] изд. – СПб., 1910 – 11. – Ч. 1. – 407 с.

Рябинина И.Н., Усова А.В.

Донбасский государственный педагогический университет

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ В ТРУДАХ Б.А. ЛАРИНА

Аннотация

Б.А. Ларин внёс весомый вклад в решение проблемы источников изучения истории восточнославянских языков. Как и другие компаративисты начала XX в., Ларин использовал различные источники. Была начата разработка приёмов изучения древних письменных памятников и современных говоров. Ларину принадлежит заслуга формулирования комплекса методических правил, согласно которым осуществляется критический анализ языка письменных памятников. В трудах Ларина был осуществлён дифференцированный подход к жанрам памятников.

Ключевые слова: источники изучения истории восточнославянских языков, древние письменные памятники, современные говоры.

Ryabinina I.M., Usova A.V.

Donbas State Teachers' Training University

THE SOURCES OF THE STUDY OF THE HISTORY OF EAST SLAVIC LANGUAGES IN B.O. LARIN'S WORKS

Summary

B.O. Larin made an important contribution to the issue of the research sources of East Slavic languages' history. Along with many other comparativists of the XXth century Larin used a variety of sources. The methods of study of written ancient records and modern dialects were developed. Larin is credited with the formulation of a set of methodological rules used for the critical analysis of the language of written records. In his works Larin grounded the differentiated approach to the genres of the records, which was revealed in the opposition – according to their linguistic features – of works with spiritual and secular matter.

Keywords: the sources of the study of the history of East Slavic languages, ancient manuscripts, modern dialects.